

השחרור מאשנוזים בסיפורת המזרחית¹

יוחאי אופנהיימר

וורן נסימן | ללא נתורה, 2005

(relational) אשר מבוסס על מגע ומאבקי כוח בין עמדות זהות שונות ומתחרות, ולא במושג מוחלט הרואה לפניו ישותם תרבותיות הקיימות לעצמן זו לצד זו מבלי להיבנות את מתור השניה. סטיווארט הול הגדר עמדת זו כזורה חריפה:

"*היות* זהויות נבנות בתוך שיח, יש להבין ממשחו שנוצר במקומות היסטוריים ומוסדיים מסוימים, במשמעות הנהגים ומערכות דיסקורסיביים מסוימים, ובאמצעות אסטרטגיות בייטוי מסוימות. הן צומחות חלק ממשחק בין מערכות כוח מסוימות, ומשום כך הן מהוות תוצר של סימון הבדלים והרתקה יותר מאשר של אחדות זהה – זהותי במובנה המסורתית. מעל הכול, ובניגוד מוחלט לצורה שבה מתייחסים אליהן, זהויות נבנות באמצעות שוני, ולא מחוץ לו. מכאן נובעת ההכרה המטרידת בכך שככל מושג – ובכלל זה המושג זהות – מכוון את משמעותו רק באמצעות היחס לאחר, היחס למה שהוא עצמו איינו, אותו דבר החסר לו בדיקן, מה שמכונה *ה'חוץ המוכןץ של* (constitutive outside). זהויות שעשוות

במبدأ לקובץ ההרצאות *משחקים באפליה העוסק* רובו ככולו בספרות האמריקנית הלבנה ויחסה המפורש והסמי אל השחרורים, מנחת טוני מוריסון عمדה קשורה בכתיבתה בסופרת שחורה:

"נקודת התויפה שליה היא ברומנטיזציה של השחרורות, לא בדמנצייה שלה; בהכפשת הלבנות, לא באישורה. העובדה שרציתי לעשותה מזו ומתמיד מחייבת אותי ללמידה תחבולות תמרון שישחררו את שימושי השפה מכבליה של לשון שגוענות מפרנסת אותה – לפעמים בזוזן, לעיתים תכופות מעצלות, ובמעט תמיד באופין צפוי מראש." (מוריסון 1997: 12)

המכשלה שרכבת לפתחה היא הגזענות הצפויה, הן זו המשקעת בלשונה והן בעמדיה בה היא נוקטת. למקם את השחרורים והלבנים בקטבים מנוגדים ועל-פי פרקטיקה חד ממדית של חיזוב ושלילה אולי עושה צדק עם תפkidrah כלוחמת חופש, כפי שהוא אולי מתחבקש כאשר מדובר בבדיקות השיח האמריקאי הלבן וחשיפת הדיכוי שעמד מאחוריו; יחד עם זאת, הקיטוב עלול לפגום בתקידת הזהויות" וההבחנה הווודאית בין רוב למיעוט, בין בעלי זכויות, בין שחרורים לבנים, אינה עליה בקנה אחד עם ייצוגה הסטרוצי של הזותה השחרורה והלבנה. מכאן הצורך לתמוך בין הניגודים הפוליטיים הכמו מובנים מאיליהם, החובה לוותר לא על ההיסטוריה והריאליה בה חיים בני אדם אלא על הפוליטיקה הצרעה שמטלהו אלה: הכפשת הלבנים, הרומנטיזציה של השחרורים.

מה שהצעה מוריסון בספרת מסמן פולמוס סמי עם עמדות תיאורתיות עבריות, אשר מציאות אמנים לראות את מושג הזהות כמושג יחסותי

זאת הוא תרם להנחתה האבחנה החד משמעית בין מקפחים למקופחים. השאלה שהדיון הנובי עלה איננה קשורה לייצוגם של המזרחים בתרבויות התרבותית, אלא לייצוגו של המרכז הלבן על-ידי תרבות מזרחית שמתפתחת בשולים. גם כאן פועלים יחס כוח (מהופכים) ומגנון קביעת זהות הנורומטיבית נוצר על-ידי סימונו של "חוץ מכון". החוץ הזה אויש על-ידי האשכנזי המודומין (כלומר היישראלי, לא האשכנזי-גלותי) ועל-ידי אידיאל הלבן התרבותי שהוא ייצג. יחד עם זאת לדידם של טופרים מזרחים הייצוג העצמי שהיווה אמצעי של העצמה ולגיטימציה למזרחים לא יכול היה לעלות בקנה אחד עם סימונו הפנטני של "הآخر" ועם כלכלת הזהויות הבינארית שהזורה ושותפה בזורה זו. הם לא רצו לראות את עצם, כמו את הופעלו גם ביחס למזרחים, אשר סומנו בהטור "אחרים" על רקע של נורמות לבנות, ובאזור פחות מוכרת על-ידי המזרחים עצם אשר סימנו את האשכנזים בתור "אחרים"? אולם אם מושג הזהות אמרו להיחפס אך ורק בתחום כוחני של הרוחה וסימון ביחס ל"آخر" הוכיח למעמד של חריג, מבחן בנבדותו (בעוד העצמי נשאר בתי מוסמן כמו החוק עצמו, הנורמה הבלתי נראית) הרי שהקיטוב רק עליל לאשש את מגנוני האידיאלייזציה והדרמניזציה החד ממדים. זו השאלה שמנסהת מורייסון: מtower מודעות מלאה לנוכחות העומקה והמחלהת-בכל של מגנוני הדירה כלפי מיעוטים אתניים (אשר חווים ומשוכפים אצלotros מיעוטים בזורה של מגנוני התבדלות ביחס למרכז התרבותי), היא מעלה את האפשרות לערער על הפרקтика המקובלת של ייצוג الآخر האתני, זו אשר מתמצאה בדרמניזציה של الآخر, באידיאלייזציה של העצמי.

לשם כך נקבעות של הזדהות והתקשרות רק ממשום שהן מסוגלות להרחיק את השונה מעל עצמן, להוציאו מתוכן אל 'החוץ'. ככל זהות יש 'שולים' משלה, משחו יתרה, עודף, שהוრח מעליה. ההומוגניות הפנימית שהמושג זהות מתיחס אליה כל בסיסו אינה צורה שלמה וטבעית אלא משחו שנבנה. כל זהות מדיריה את الآخر התרבותי שלה – גם אם אחר זה הוא מושתק ואילם – בתור מה שיחסרי לה" (5-4: 1996).⁴

זהות הגמוניות אכן נוצרו על-ידי מגנוני המדרה והסימון, אם ביחס לנשים, לשוחרים, למיעוטים מסוימים שונים ואם ביחס לאנשים אחרים. מגנונים אלה הופעלו גם ביחס למזרחים, אשר סומנו בהטור "אחרים" על רקע של נורמות לבנות, ובאזור פחות מוכרת על-ידי המזרחים עצם אשר סימנו את האשכנזים בתור "אחרים"? אולם אם מושג הזהות אמרו להיחפס אך ורק בתחום כוחני של הרוחה וסימון ביחס ל"آخر" הוכיח למעמד של חריג, מבחן בנבדותו (בעוד העצמי נשאר בתי מוסמן כמו החוק עצמו, הנורמה הבלתי נראית) הרי שהקיטוב רק עליל לאשש את מגנוני האידיאלייזציה והדרמניזציה החד ממדים. זו השאלה שמנסהת מורייסון: מtower מודעות מלאה לנוכחות העומקה והמחלהת-בכל של מגנוני הדירה כלפי מיעוטים אתניים (אשר חווים ומשוכפים אצלotros מיעוטים בזורה של מגנוני התבדלות ביחס למרכז התרבותי), היא מעלה את האפשרות לערער על הפרקтика המקובלת של ייצוג الآخر האתני, זו אשר מתמצאה בדרמניזציה של الآخر, באידיאלייזציה של העצמי.

דיילמה זו שמייצגת מורייסון יש ביטוי גם בתרבות הישראלית. השיח הביקורתី בישראל בעשורים האחרונים נתה להשתמש בקטגוריות פוליטיות ניגודיות של אשכנזים מול מזרחים. האשכנזים זהו עם המדינה על מוקדי הכוח החברתיים, הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים שלה, עם המרכיבים הגיאוגרפיים וכמו כן כל סוג של אליטה. ואילו המזרחים (לרוב ללא הבחנה בין מוצאיםיהם השונים) שסומנו בתור "עדות המזרח", "ישראל השנייה", "נחלים" ולימיט תוארו בשיח הביקורתី כ"מנוחלים" (סבירסקי 1981) וכ"קורבנות העינוי" (שוחט 2001), נתפסו כציבור חלש וחסר השפעה על מערכות הכוח אשר הפרק בחלוקת ל"שבות מצוקה" בעטיה של אי חלוקה הוגנת של משאבים חברתיים, ציבור שנודע לאכلس את עিירות הפתוח ואת הספר, שנדרש למחוק את תרבותו ולשונו הערבית ולאMESS תרבות עברית מערבית שהיה לה זוהה לו. השיח הביקורתី האקדמי שהתחפתח והשתרע במיזוח בעשור האחרון בקרבת אינטלקטואלים מזרחים ואשכנזים כאחד (מכון ורילר וכותב העת תיאוריה וביקורת שימשו להם אחת הבמות המרכזיות⁵) השקייע מאצחים ובבים בבדיקה מדיניות הקלייטה הציונית לאורך השנים ובחשיפת פוליטיקת הזהויות שמצוואה ביטוי בתחוםים ציבוריים מגוונים. השיח הביקורתី הזה עיג סדר יום תרבותי חדש אשר ערער הן על יחס הכוח החברתיים במציאות הישראלית, הן על מגנוני הידע והיצוג ביחס למזרחים. יחד עם

ASHKENAZIM VS. SIFOROT HADOR HA-RISHON

במרבית סיורי התרבות המוקדמים הודגש קיפוח המזרחים בידי התרבות האשכנזית הקולטה. סופר בהם על התרבות מנוקדת-imbattם של המהגרים עצם, תוך חריגה ברורה מההיסטוריה הרשמית הממלכתית כמו מהסיפורות שהיבחה את רענן "בורה התיוך" הציוני (חנוך ברוטוב, שיש לנו לאחד ואחרים). הולゾל מצד התרבות האשכנזית כדי להפנות את המבט פנימה באופן עצמאי, לא פולמוסי, שאמור לבונן תודעה עצמית מזרחתית.

ההקשר החברתי-פוליטי הפולמוסי של הכתיבה המוקדמת מאלץ את הטופרים להעמיד ייצוגים קולקטיביים של האשכנזים שניטל מהם ממד אישי ייחודי. מנהל המעברה שלא דואג לאינטראסים של דיריה ואמ' משלם כנראה לבירוניים

החולפים בתוכה, אולי אף אינה מבחינה בהם כלל ועיקר. המבט הזה היה כולני ואידיאולוגי מדי ואים לרדד את מכלול הדמיות באופן שהעיב על המגנון האנושי שלחן עצמן. מכאן התהייבת הצגת דימויים של אשכנזים כנושא לויבוח ולעימות ולא כמחות קבוצה ומובנית מלאיה, וכן הצגת דמיות של אשכנזים שאינם בעליים בקנה אחד עם אפיונם ה"סטריאוטיפי". אצל מיכאל (1976) מופיעים ניצולי שואה בסוג נבדל של אשכנזים שאיננו דומה ליידי הארץ. אצל בלט (1964) מופיעות דמיות בודדות של אשכנזים בעלי סגולות נישואין עמה, או אז מתמשחת האפליה בדמות אמה של אהובת הספר (מייכאל, שווים ושותים יותר), או אביה של חברותה הישראלית, לאמץ ערבית, לקיים קשרי חברות שונים, להשתיר לחברה הישראלית, ולפעמים בעוראה קבוצתית, כמו אנשי הקיבוץ אשר מתיחסים לחברות העולים מעריך בזולו (עמיר, תרגנול כפרות), אנשי המפלגה המניטים לנצל את המזרחים (শମୁଶ, מישל עזרא ספרא ובניו), אנשי הצבע אשר מפלים בין קצינים אשכנזים למזרחים (מייכאל, שווים ושותים יותר), או פונקציונרים שונים שמופקדים על תהליכי הקליטה וחינוכם של העולים על-פי רוח העיזונות, כמו מורי בית-הספר (חקק, האסופים). תחושת הקיפוח שרווחת בכל הרומנים הללו מופיעה בעוראה של הכללות אשר מאמצות את מערכ הניגודים בין מזרחים לאשכנזים תוך היפוך המשמעויותיו, ככלומר הן מציאות טריוטיפיים שליליים ביחסם לאשכנזים המערביים: "מה הבריח אורתך يا מטלון מן המושב? אז אני אגיד לך. את המושב המציאו אשכנזים. אשכנזים טובים אבל אשכנזים. בمكانם דרך ארץ יש להם היגיון. אנשי השבל הישר, יעני. מתייחסים אל השבל הפתלתו של האדם כאילו הוא מקל ישר" (شمוש 1978: 244). ה"ידע" שמוסיע ברומנים אלה מסמן היפוך פשוט של הידע האוריינטלי – למשל בויחס לניגוד בין שכןיו לרשותו. מכאן צומח הגינוי ביחס לבוגנותם של האשכנזים וחוסר הטolidריות המזרחי. מכאן צומח העניין (כלומר המזרחים): "אשכנז ביל בלב זה כמו תימני בל פאות. [...] אוכל וכטף שם מוצאים על הפציניו המתולתלים שלהם היו יכולים להשביע הרבה פיות רעבים בשכונת התקווה" (شمוש 1978: 91), כמו ביחס לתפלות האוכל האשכנזי או בויחס לחוסר הגבריות של האשכנזים (בלט 1964: 100). הזעם האנטי מייצר לא רק את הדימויים השליליים, הוא אף מכונן את העלילה; לעיתים והוא זעם שמשיע למזרחי (הגבר) להיאבק ולהשיג את מטרותיו – כמו תואר אקדמי, עבודה יוקרתית או נערה אהובה. לעיתים הזעם הרטני מוביל את הגיבור לידי ייאוש וגורט לו אף לאבד את עבודתו, את המשפחה ואת בוגדיו העצמי. האשכנזים מואשים דרך קבוע בקשישים ובכישלונות (Berg 1996: 80), ומופיעים כסיבה לחוסר האוניות של הגיבור, אשר בוחר להשליך עליהם את תסכולו. דוגמה בוטה להשלכה כזו מופיעה בהערכה: הגיבור יוצאת מהמעברה לביקור בתל-אביב האשכנזית, שם הוא מגלה שדווקא הדמיון בינה לבין בגדד עירו האהובה (שתיין ערומים שלמות) מחריף את זורתו של המבקר חסר הבית בקרוב תושבה (בלט 1964: 75–76).

על מנת לחבל באספות המוחאה שלהם, או הרופא שմסרב להיבנס למעברה על מנת לילד אישת הרה והשותרים שמוזעקים למקום כדי לפנות בכוח את יושבי האוהלים מהעירפים הריקים שלאלהם הם פלשו (בלט, המעברה) – הם דוגמה אחת מני רבות ליצוג האשכנזים בתורת סוכניה של המדינה ומגונניה הפוועלים לאפלית המזרחים. אפילו במצבים בהם המהגרים מוכנים לוווטר על סמני נישואין עמה, או אז מתמשחת האפליה בדמות אמה של אהובת הספר (מייכאל, שווים ושותים יותר) או אביה של חברותה הישראלית, לאמץ ערבית, לקיים קשרי חברות שונים, כמו אנשי הקיבוץ אשר מתיחסים לחברות העולים מעריך בזולו (עמיר, תרגנול כפרות), אנשי המפלגה המניטים לנצל את המזרחים (শମୁଶ, מישל עזרא ספרא ובניו), אנשי הצבע אשר מפלים בין קצינים אשכנזים למזרחים (מייכאל, שווים ושותים יותר), או פונקציונרים שונים שונים שמופקדים על תהליכי הקליטה וחינוכם של העולים על-פי רוח העיזונות, כמו מורי בית-הספר (חקק, האסופים). תחושת הקיפוח שרווחת בכל הרומנים הללו מופיעה בעוראה של הכללות אשר מאמצות את מערכ הניגודים בין מזרחים לאשכנזים תוך היפוך המשמעויותיו, ככלומר הן מציאות טריוטיפיים שליליים ביחסם לאשכנזים המערביים: "מה הבריח אורתך يا מטלון מן המושב? אז אני אגיד לך. את המושב המציאו אשכנזים. אשכנזים טובים אבל אשכנזים. ב مكانם דרך ארץ יש להם היגיון. אנשי השבל הישר, יעני. מתייחסים אל השבל הפתלתו של האדם כאילו הוא מקל ישר" (شمוש 1978: 244). ה"ידע" שמוסיע ברומנים אלה מסמן היפוך פשוט של הידע האוריינטלי – למשל בויחס לניגוד בין שכןיו לרשותו. מכאן צומח הגינוי ביחס לבוגנותם של האשכנזים וחוסר הטolidריות המזרחי. מכאן צומח העניין (כלומר המזרחים): "אשכנז ביל בלב זה כמו תימני בל פאות. [...] אוכל וכטף שם מוצאים על הפציניו המתולתלים שלהם היו יכולים להשביע הרבה פיות רעבים בשכונת התקווה" (شمוש 1978: 91), כמו ביחס לתפלות האוכל האשכנזי או בויחס לחוסר הגבריות של האשכנזים (בלט 1964: 100). הזעם האנטי מייצר לא רק את הדימויים השליליים, הוא אף מכונן את העלילה; לעיתים והוא זעם שמשיע למזרחי (הגבר) להיאבק ולהשיג את מטרותיו – כמו תואר אקדמי, עבודה יוקרתית או נערה אהובה. לעיתים הזעם הרטני מוביל את הגיבור לידי ייאוש וגורט לו אף לאבד את עבודתו, את המשפחה ואת בוגדיו העצמי. האשכנזים מואשים דרך קבוע בקשישים ובכישלונות (Berg 1996: 80), ומופיעים כסיבה לחוסר האוניות של הגיבור, אשר בוחר להשליך אותם את תסכולו. דוגמה בוטה להשלכה כזו מופיעה בהערכה: הגיבור יוצאת מהמעברה לביקור בתל-אביב האשכנזית, שם הוא מגלה שדווקא הדמיון בינה לבין בגדד עירו האהובה (שתיין ערומים שלמות) מחריף את זורתו של המבקר חסר הבית בקרוב תושבה (בלט 1964: 75–76).

אולם מרבית הספרים המזרחים חששו לעודד את נקודת-המבט ההשלכתית הוו שרוואה את תל-אביב כעיר רגועה ופורחת, שמה לאידם של מזרחים

לא רק משך הדמיות המגנון מציע על נתיה להתרחק משיח ביאנاري; ספריהם מזרחים בני הדור הראשון ייצגו אמנים את חוויות ההגירה מנוקדת-מבטים של מהגרים עצם ולא של קולטיהם היישראלים (לאור 1986), אולם הם לא כתבו בתור נציגי מהגרים או דוברייהם במרחב התרבות הישראלית; הם נטלו לעצם את החירות להעמיד במקור תשומת-הלב לא רק את יחסיו הכוח העדרתיים שנכפו מבחוץ, אלא את יחסיו הכוח שהוו רוחים בתוכו חברה מהגרים עצמה ובמיוחד בתוך המשפחה, שהగברים שבה התיחסו באופן דכאני לנשותיהם. ספרות המערבה העיפה גם את הבורות ואת חוסר היכולת להתארגן לפעולה חברתית ציבורית משותפת, כמו את המתחים הבינדרוריים וקשיי המעבר מתרבות אחת לאחרת – בתור נושאים שחיברו את הסופר להתמודדות אמיצה וגלות לב, ומונעו ממנה להדיחתם באמצעות העתקת תשומת-הלב להדרה האתנית. ספריהם שלא ביחס לתפלות האוכל האשכנזי או בויחס לחוסר הגבריות של האשכנזים (בלט 1964: 100). הזעם האנטי מייצר לא רק את הדימויים השליליים, הוא אף מכונן את העלילה; לעיתים והוא זעם שמשיע למזרחי (הגבר) להיאבק ולהשיג את מטרותיו – כמו תואר אקדמי, עבודה יוקרתית או נערה אהובה. לעיתים הזעם הרטני מוביל את הגיבור לידי ייאוש וגורט לו אף לאבד את עבודתו, את המשפחה ואת בוגדיו העצמי. האשכנזים מואשים דרך קבוע בקשישים ובכישלונות (Berg 1996: 80), ומופיעים כסיבה לחוסר האוניות של הגיבור, אשר בוחר להשליך עליהם את תסכולו. דוגמה בוטה להשלכה כזו מופיעה בהערכה: הגיבור יוצאת מהמעברה לביקור בתל-אביב האשכנזית, שם הוא מגלה שדווקא הדמיון בינה לבין בגדד עירו האהובה (שתיין ערומים שלמות) מחריף את זורתו של המבקר חסר הבית בקרוב תושבה (בלט 1964: 75–76).

אכן, בספרים רבים נראה היה החברה המזרחית כנחשלת וכפרימיטיבית. הייתה בכך לא רק משום היענות למיציאות חברתיות שערדה בסימן של התפרקות ממבנה המשפחה המסורתית וערערו נורמות ממוסדות, אלא גם היענות בלתי מודעת לדפוסי הייצוג ההגמוניים.⁵ יחד עם זאת יש לשים לב לכך שהסתירות המזרחית ניהלה בעת ובונה אחת ויכוח כמעט על השאלת האם את תרבויות

ליימודיהם האקדמיים (מייכאל), להיות רופאים (עמיר), אנשי עסקים ביןלאומיים (شمוש) או סתם להציגן בבית-הספר (חיקק), לא יוכל יותר בנקל על ערכיו התרבות העירונית בה צמחו ולא מוכנים היו להסכים עם דימויי הנחלשות שייחסו להם ולמורשתם עליידי בני החברה הקולטת. כМОבן שרטוריקה של התנסאות כלפי בני הארץ אינה בעלת מעמד מרכזי בכתיבתם, אולם היא נוכחת בעיקר במצבים של התנדבות להצבתם בעמדת שלויות מול הגומוניה הישראלית, או בתגובהם כלפי הניסיון לחנוך מחדש בהתאם לאיידיאל "כור ההתיוך הבנגוריוני".

הויכוח בנוגע לטיוגים אלה של דימויי המערב והמורחה בסיכוןם של השבון רק בשולי הכתיבה הספרותית, בבחינת תגבות פולמוס למושגים התרבותיים הדיקוטומיים שרוכזו במדינת ישראל, אשר לא התאימו למיציאות התרבותית המורכבת יותר בה היו יהודית ארצת ערב. הטיעון האפולוגטי ביחס למערביותם של המורחים לא אמרו היה לסקל את המאמץ הביקורת של טופרים אלה עצם לבחון את נחלשות החברה המזרחית ואת הזרקודה לדפוסי מודרניזציה וקדמה. עמיר ניסח זאת בצהורה ברורה:

תרבות 'הכל מגיעה לי' עברה את הגבולות שלה. כל אדם חייב לתרום תרומתו ולהבין שכישת השכלה והעלאת הסטוס שלו מוטלות עליו, על אחריו. עליו לבלבל בצורה נבונה את תקציב המשפחה, אך שצricht החינוך והתרבות של הילדים קיבל קדימות גבוהה. [...] אני מסתיג מגורמים מיליטנטים שעושים חזון פוליטי מהבעיות החברתיות לטוחה קצר. לטוחה הארוך יוצאת החברה הישראלית מפסידה" (עמיר 1988: 57).

עמיר מיציג נקודת-מבטט ממלכתית שלגנד עיניה טובת החברה הישראלית בכללותה. מנקודת-מבט זו נראה השיח העדרתי ביחס לקיפוח וראיון הואיל והוא מנעיך מזוקה מבלי להכשיר את פתרונה. הפנמה אידיאלית של אחריות אישית, חינוך מערבי ומודעות כלכלית, כמו דחית הפלוטיזציה של המזוקה – כל אלה מעידים על גישה פרוגמטית שמרבית היוצרים המזרחיים המודרניים היו שותפים לה². בסופו של דבר אלה היו האידייאלים הממלכתיים של "כור ההתיוך" אשר חיבו את המזרחים להתחמודד עם מצוקתם החברתית, הכלכלית והתרבותית ובittelו את בעדריות הדגשת הקיפוח העדרתי ואת רטוריקת הקורבן שהתלוותה לה, במיוחד מאז סוף שנות השבעים, עם עליית הליכוד לשפטון. השיח הגמוני החל לתודעתם של מזרחים בצורה שקשה היה להתנגד לה, עד שבשנות התשעים נעלמה רטוריקה זו כמעט כלוחטין.

ספריהם המאוחרים של עמיר (מפריח היונים, 1992) ומיכאל (ויקטוריה, 1993) משקפים את השינוי הזה. שנייהם מתמקדים בחברה היהודית בגדיד עבר ההגירה ארוכה ומקדישים רק את סיום הרומן לתיאור ההגירה ותקופת המגורים בעברה. שניהם עוקבים אחר התמורה שחלה ביחסי הכוח הפנים-משפחתיים בחברה המזרחית ומעמידים אותם בסימן ערעור מעמדו של האב ושקיעתו

המהגרים יש אכן לראות כנכשלה³, כפי שעשו סופרים אשכנזים, או שמא דווקא המהגרים מדינות ערב הם שנושאים עם את התרבות המערבית(!) ומיבאים ערכיהם מערביים לתוך מרחב ישראל נטול מסורת תרבותית. התבטאות מפורשת בכיוון זה מופיעות בראיונות מאוחרים של סמי מייכאל ויצחק גורמציאנו גורן החל משנות השמונים:

anoi לא אסתיר – הוא לי חששות עלינוות עליהם. ראיית שאלת שנולדו וחיו בארץ, טיפחו אותם למלחמה, גידלו אותם לבנות קלאות, יש להם עוז הרוח ואומץ הלב והשרירים לעמוד במשימות. אבל מבחינה תרבותית הרגשתי גבוה מעלהם. בישראל של אז, מי שהלך לעשות בגנות נחשב כבוד. מי שהלך לרוכש השכלה או חלם על קרירה אקדמית נחשב עריך. הם נראו לי בעדר סבלים או עובדי נמל. לא הייתה לי שום הערכה אל העבר המחווספס. ראייתי אותו בדמות הצלבים והיחפנאים בגדר. [...] ספרות אירופית זו הספרות שאני קראתי והתאהבתי בה. המבנה הפנימי שלי הוא קודם כל יהודי, ואחר כך מעתופת התרבות שרכשתי בוגדר. שלא כמו הספרים הישראלים שברחו מפה בשנות החמישים לרכוש את התרבות המערבית בפרט, אני רכשתי אותה בוגדר. שפת הלימוד הייתה אנגלית. קראתי את "הזקן והים" שבועיים אחרי שיצא לאור בארץ הבריטי" (מייכאל 2000: 19-20).

אני הייתה בהלם כשנפגשתי עם הקיבוצנים מהסביבה. הם נראו לי אסיאטים, בעלי נימוסים יורדים, אפס טاكت ומנטליות של עדר. לא רק שעלייתי עליהם בידעותי, גם הפגנתי זאת בכניסה בטעון של החנשאות שחנונית, ואין פלא שהחרימו אותה, בשאנו נשאל אם סבלתי בילדותי ממחלה בגלל היוטי מזרחי, אני מшиб שבסלתי דזוקא בגלל היוטי מערבי, הרבה יותר אירופי מאשר אסיאטי" (גורמציאנו גורן 2003).

בדומה לכך הרומנים שכתבו סופרי הדור הראשון מבקשים לערער על הקטגוריות הגומוניות של מזורה וערוב בטענה שהמהגרים מארצות ערב הם אנשי תרבות ומעוררים במסורת האירופית, בלשונותיה, בספרותה ובמנגניה לאין שיעור יותר מהცברים האשכנזים. האידייאל העיוני של היוטי החדש שמנוגד לדימוי היהודי הגלותי, וראיית העבודה האדמה כאמצעי לחידוש הקשר בין היהודי לבין הטבע – לא דיברו אל לב המזרחים שהיו בחלקם (בעיקר מעראק ומכרים) עירוניים בחינוכם ובמוריםם, חילוניים ומשכילים בעלי מקצועות חופשיים, חלקים אף בני המיעם הבינוני הגבוהה. האידייאל שהתאים לחלוותם צערירים מזרוח אירופה לא משך ציבור זה של בעלי משפחות בשנות הארכבים לחייהם אשר באו מרקע שונה ביחסם. מבחינה זו dredגשו הספרים כי המפגש עם העברים יוצר אצלם תחושת עליונות ביחס לעולמים הרוחני והתרבותי שנראה צער ומחוספס. מי שהלמו להיות ארכיטקטים (בלט), להשלים במהרה את

"בנגד הגזענות הלבנה יש הגזענות השחורה": ככלנו יפים, ככלנו ישרי דרך, ככלנו נחמדים. באנו מעולם שכולו מוסרי. נשקנו את ידי האמהות בערב שבת ופייזנו בטוחר של מלאים תמיימים. שמרנו על מסורת יפה. אצלנו לא חבטו בנשים, לא אנסט, לא גנבו, לא שיקרו, לא ניצלו את אחיהם. חסידי גזענות זו של טוהר הגזע שומרים על קשר של שתיקה. הם היו הראשונים אשר מחקו את קיומם של העניים בגדר. הם אף קבעו שמי שיפר את השתקה, ישחק לידיו של הגזע שמנגד" (אצל חקק 1998: 32-33).

בכך מסמן מיכאל את המעבר של בני דורו משלב של מחאה פוליטית-חברתית שמופנית החוצה כלפי הגזענות הממסדית, מחאה שמשמרת את פרקטיקת הדמנוניאציה והאידיאליזציה, לשלב מבוגר יותר של התמודדות עם חברתם שלהם אשר מצעיה על בקיעיה ומתחיה הפנימיים. זה גם המקום בו נבחנים מחדש הסתוריאוטיפים, הן של אשכנזיות והן של מזרחיות.

נתינה מזרחית ולא " אשכנזים "

הרבית סופרי הדור השני תיארו את ישראל כמפוצלת בין מרכז לפירפירה מרחכית ותרבותית, בין מערביות למזרחיות, אולם הם נרתעו מפרש את הפיצול הזה בצדורה פוליטית ישירה – כפי שעשו בן הרаш, טובי ובסי באימה מתגעגעת למלים. המרחק בין שדרות לתל-אביב אצל אדע (קילומטר ויוםים לפני השקיעה) בין גבעת אולגה לתל-אביב אצל רביבניאן (החתונות שלנו) בין לוד לתל-אביב אצל קסטל-בלום (חלוקם אנושיים), בין שכונות התקווה למרכו העיר אצל בוסי ירוכ בזואדי), בין עיר גנים לרוחבה אצל סוויטה (עקוז), בין העיירה העפונית למרכו הארץ אצל שליח (שם גמדים לא יבאו), מייצגים באופן מובלע את הפיכת ההדרה לנזרמה מקובלת שכבר נהייתה חלק בלתי נפרד מהמרחב הישראלי. ההגמוניה אשר ביסטה את פרקטיקות ההדרה לא העiska את כתיבתם הספרותית של מרבית בני הדור השני, אך שהשימוש במונחים של קורבן, דיכוי וקיופיה הפרק למישן, אפילו זר להוויהם. הם ראו בדיבור הממוחזר על אודות המורשת משפחית ותרבותית לקויה שמקורה בהידרדר בו. הכל כבר התחיל שם, באלבט, אבל שם היה החולי מוסווה, על כל פנים מעונייל לצד כמו רובי שלנו, שהוטה ממנה כל דבר לא נעים" (1986: 207). ההידרדרות בחוי דמויתו נובעת מחולי אישי וחברתי, ככלומר מהמבנה הייחודי באלאנדנדייה הקוסטופוליטית. הרמן מאמצץ את הנקחה ה"מערבית" העיונית שרוואה בחינוך לערכי עבודה והשכלה מפתח הכרחי למודרניזציה מוצלחת, קרי להתרחקות מהסורת ממנה כל דבר לא נעים".

האשכנזים התייחסו לתקופה של פוליטית גלויה, אלא דווקא סימנה מהלך לכיוון של אוטונומיות, שהתבטאה בהפיקת ההבדל העדתי לבעל נוכחות סמייה, מטונמיית (שם משפחה או מקום מגוריים, עגה לשונית, וכדומה) ולא לנושא מפורש. רישומו של המגע בין מזרחים לבין המדרינה, סוכנינה ומיצגי האשכנזיות, הולך ומתמעט ועם הדרכות המיוחדת שפגעה זה עורר בעבר. במקומו ניתן להבחין בבדנות, גם אם אינה מלאה בתהלהות, אשר מסמנת שלב חדש בתודעה העצמית המזרחית.

האשכנזים היחידים אצל סוויטה (עקוז) הם מורה בית-הספר החרדי וניצול שהוא עיררי מדיררי השכונה, שיש לו קשרים ידידותיים עם גיבור הספר. אולם

imbihina פיזית ומנטאלית, מול גilio כוח החסתגלות של האם, התעצמותה יכולתה לשמש דמות רואיה להערכה. להעbara תשומת-הלב מהחברים הדוחה והנעלבת בשנות החמישים (כך ברומנים הראשונים) אל אותה חברה שלמדה עם השנים להתמודד עם אתגרי המציאות, מתלווה הסתייגות מהטלה אחרת (שלא לומר אשמה) על האשכנזים בנוגע למצוות המזרחים וקשייהם. האב ברומן של עمير חלם לנגדל בארץ ישראל שדורות אורת, ובבירתו הנפשית נובעת מהחובה להתפרק מהחולם הבלתי מעיאותי הזה במדינת ישראל דלת המשאים והמים. גם ירידת מעמדו של אב אחר (רפאל שהוא חולמני ואלים גם יחד) קשורה בקשרי החסתgalות שלו למרחב התרבותי המודרני – דבר שככל בני המשפחה נהנים ממנו בסיכון של דבר (מייכל, 1993). ברומנים אלה מסופר אמן על קשי הקליטה אך לא מצוי שום רמז להtanכילות הממסד למחקרים מארצות עבר, ואין בהם עוד מחאה נגד חוסר השווון או הרחיה התרבותית של המזרחית⁶. התמורה ניכרת בראש ובראשונה בעובדה שהמספרים עוסקים אך ורק בחברה המזרחית מבלתי להציג מול סוכני החברה האשכנזית – כפי זהה נעשה בספריו המערביים. הוואיל והתהליכים הנפשיים, החברתיים והתרבותיים שקשורים להגירה הם הנושאים הזוכים לתשומת-לב – מתוארים תהליכיים אלה כנובעים מבפנים, ככלומר מהמבנה המסורתי הטוטמי מודרני של החברה המזרחית עצמה, ולא רק מבחן – מכוח המפגש עם מדינת ישראל. הניסוח הבוטה ביותר של עמדה זו מופיע כבר בבלאנש של יצחק גורמוzano גורן (1986), העוקב אחר משפחת מאלכסנדריה: "לא ארץ גורמוzano גורן (1986), העוקב אחר משפחת מאלכסנדריה: "לא ארץ ישראל דוקא היא שהייתה להם מדרון להידרדר בו. הכל כבר התחיל שם, באלבט, אבל שם היה החולי מוסווה, על כל פנים מעונייל לצד כמו רובי שלנו, שהוטה ממנה כל דבר לא נעים".

ההידרדרות בחוי דמויתו נובעת מחולי אישי וחברתי, ככלומר מהמבנה הייחודי באלאנדנדייה הקוסטופוליטית. הרמן מאמצץ את הנקחה ה"מערבית" העיונית שרוואה בחינוך לערכי עבודה והשכלה מפתח הכרחי למודרניזציה מוצלחת, קרי להתרחקות מהסורת ממנה כל דבר לא נעים".

ההתקד בתקליק אורך הטעוח של ההגירה ולא בקשיה המידניים. מבחינה זאת, הרומנים המאוחרים של סופרי הדור הראשון משחררים לחלוין מהמחאה החברתית העדתית נסוח המערבה, שווים ושוים יותר ותרגול כפרות, הם חדים להתעסק באשכנזים או ביחסו הריאני לשומרון מושפעים מהתהדרותם של המזרחית מזוחה של השוחרר אשכנזי, מושמעו במסגרת הפלמוס שהתנהל לאחר צאת ספריו ויקטוריה בתגובה לטענות הביקורתית שהושמעו בעיקר על-ידי קוראים יוצאי עיראק נגד ייצוגם הלא מחייב של יהודים בגדוד:

את התקומות של בני אדם אחרים ושבדה אותם לצרכיה ולתහילתה", הן בתור דגם לחקוי הן בתור מושא לשנה ועינונות (פנן 2006: 287). לאחר הביקורת שהוא מנשך נגד אירופה הרצחנית ותרבותה הלא אונשית לטעם, הוא מסכם: "הבה נחול להאשים אותה, אך נאמר לה בתקיפות שעליה להניח לנו לנפשנו. אל לנו לחוש ממנה עוד, נפסק אם-כן לנו בה. [...] האנושות מעפה מתנו למשחו אחר מאותו חיקוי קריקטורי ובאופן כללי מתוועב" (שם, 290)¹¹ בידיעבד ניתן להעיר מחדש והקשיש שעדו בפנינו יוצריו הדור הראשון אשר ניסו להשתחרר מהמלכודת שארבה לפתחם – להישאר מצד אחד "עדתיים" תוך מתן ביטוי לתודעת הקורבן של בני דורם ולקיים ההגירה ממולדתם ותרבותה, ומצד אחר להפוך לשראליים¹², מערביים, חקינאים של לשון הכתיבה ושל מגוון נושאיה אשר היו רוחיים בתקופתם. כתיבותם המאוחרת של מיכאל, עמי ובלט על אודוט הניסיון היהודי בעיראק חרגה מאותה מלכודת, אולם היה נחוץ להם הריחוק מהכאן והעכשו/i היישראלי של מעברות, שכנות ועיירות פיתוח כדי להתמקד בקהילה המזרחית, בתרבותה ובהיסטוריה הקרובה שלה. ואילו סופרי הדור השני שפתחו אמם עברית ולא ערבית וחינוכם היישראלי הרוחיק אותם מתרבות הוויהם ומלשוננה, היו זוקקים לתעהוה לא פחותה על מנת להשתחרר ממנטיב הקורבן של הוויהם (שהיה מבוסס על קיומו ביןاري בין הם לאנחנו) ולבסס עמדת עצמאית ביחס לאחרות האשכנזית, למבטה, לתרבותה שניהיתה במידה רבה גם תרבותם שלהם. אין מדובר על חזקה לעידן של תמיינות, שלפני התערבותה של האשכנזיות בתוך מערך יצירות הזוהות העממית של המזרחים, ככלمر לפני שהניגוד בין מזרחים לאשכנזים נקבע והוגדר כבעיה.

לפיכך אין מדובר בניסיון סנטימנטלי לשחרר זהות מזרחת מקורית שלפני ההגירה אלא במאין להגדיר זהות כזו מחדש, מתוך מודעות לסכנות מחיקתה (כפי שנעשה בישראל). מודעות זו ביחס לקיטוע רצף הזמן והמסורת התרבותית המזרחית וביחס להגירה ולמלנכוליה של אובדן המולדת ותרבותה, היא פרספקטיבית חדשה של התבוננות עצמית. בעיטה ניתן לוטר במידה רבה על נוכחותם הסימבולית של אשכנזים, במיוחד על נוכחות קולם הציוני-צבר, אשר התבבל בשווה לקולות פחות סמכותיים ופחות אידיאולוגיים של אשכנזיות, כמו קולם של ניצולי השואה, שקל היה לחוש בפליהם קרבה ושותפות גורל. בהקשר החדש הזה של המצעת הזוהות המזרחית, גילוי של טריטוריות מזרחיות ונגיעה רעננה בגוף המזרחי ובמושיקה שנוצרה הן בעברית במדיניות ערבית והן בעברית – הפעכה נוכחותו של האשכנז למיתרת, וההתהשבות עמו הושארה לפוליטיקאים ולטוציולוגים, למבקרי התרבות האקדמיים. לא נמצא בסיפורם המזרחיות ניתוח ביקורת של הלובן או ייצוגו באסטרטגיה סמכותית, אלא מאמץ להציג את העמדת הלבנה ממעמדה הנומרטיבי" (באבא 2002: 284) באמצעות ניתוק מגע מניגיה ומסמלה, כמו מהנרטיבים שלה. אכן גדרשה הופעת שיח מזרחי משותף וקהילה רחבה של יוצרים ויוצרים שניסו לארגן מחדש את הדימוי העצמי המזרחי מבלי לשוב ולהכפיל לשיח ההגמוני ולעצבו הלבן. בינהה של

אליה דמיות שלויות, ובוודאי אין מיצגות את ישראל העכשווית אשר נשארת רוחקה ובחליה נראית. המורה מייצג את מערכת החינוך הדתית הדכאנית, כמו יעצצת בית-הספר אצל ברדוגו, אשר משתמשת בעברית מקצועית מדי שהדמויות המזרחיות אינן מסוגלות להבינה ובוודאי שלא לדבר בה (כמו אני מדברת עם הרות, יותרמים). גם בחחותנות שלנו של רביניאן לא מופיעים אשכנזים, ובaban יש טהור של הרצל כהן – רומן שלו בו לא מוזכרת המילה אשכנז אף כי הדמויות כולן חיות בישראל של שנות התשעים. העימותים והמתהדים הפנים-משפחתיים שימושיים מוקד לייצורם אלו אינם קשורים כבר לשאלה הקליטה של מהגרים בישראל או לדימוי העצמי העדתי הנרכש, אשר מתחמודר עם המבט האשכנזי המוטל עליו מבחו. דרמות אלה מעמידות מערכות ייחסים אמינים ועשירות, אשר חושפות את מגוון היחסים הבינדרוריים, כולל הצדדים ה꼰קליטואליים והיעיריים שבהם, וניסיונות כינון הזזהות האישית, המשפחתיות, הקהילתית. אלו ורומנים שנכתבו מתוך השוללים ללא פזילה למרכו, מתוך מאמץ חסר פשרה להתמקד בשוללים כאילו היו מרכזו חדש ובלתי מוכר העומד בפני עצמו. ה"אחרים" שלו מ Abedים את נוכחותם לפרק ומושך של התבוננות עצמית.

לידם של המזרחים אשר מופיעים אצל סוויסה, ברדוגו, כהן, רביניאן ומטלון, לא קיימת בדרך כלל אשכנזיות ראה להיקוי ההופכת אותן לנחותים, או לזרום בעניינו עצם. המזרחיות שלהם היא מארג של תודעות, זיכרונות, מבטים ומיללים בשפות רבות, נידדות מרחביות ופנטזיות, מזיקות, ריחות וטעמים. המזרחיות שלהם אינהן אך ורק מה שהוגדר ככוחה בתווך מבטם של אשכנזים, אלא מה שהען המזרחת רואה בהן אבנה בינם לבין הלובן לשוחות, בין הרציונליות ל"קריזה", בין מליח-הארץ לבין הערטים, בין העברית לעברית ובין המרכז לפירפרות. הסיפורות המזרחיות השחרורה מהצל של הלובן ויצאה לחים חדשים, לא פחות בקרותים כלפי עצמה וככלפי ההיסטוריה בה היא נוטלת חלק. היא סיירה להיכלא בשיח של מהאה והתרסה כלפי אשכנז של ההווה ובמיוחד של העבר, אשר הכתים את הזיכרון שייר לדור ההורים המהגרים ונמרס בירושה גם לדור השני. התהווות אשכנזית ספרותית מזרחת של כתבים וקוראים אשר חותרת לעצמאות ולנבделות קהילה ספרותית בכללית [...] כאשר איננו צריים להתנצל כל הזמן לפני האחרי שלנו או תקוף אותו". (בהר 2007: 115) מגמה זו של השחרורה מnocחותו היישירה של אשכנז" (בצורה של עלילות משותפות)¹³ ובעיקר מנוכחותו העקיפה (בצורה של שיח ומושגים הגמוניים שבמציאות נתבעו המזרחים לטשטש את מזרחיות-ערביות), אופיינית לחשיבה הפוסטקולוניאלית המוקדמת. באחרית הדבר לספרו האחרון של פנון מקהלים עלי אדמות הוא פונה ישירות לקוראיו באפריקה ומדבר על הצורך להשתחרר נפשית ותרבותית מאירופה אשר "עצרה

זהות עצמית כמו כתיבה מזווחית מתאפשרות בסופו של דבר על ידי השתחררות ממדימי האחר האתני, מחשיבות העימות עמו ומהמבע המקוטב שהוא מעודד, ככלומר על ידי השתחררות מטעם המכשלות שאורבות לפתחה של הכתיבה

מעמדת מיוטו: אידייאלייזציה ורמנזיציה. ס

- לגיינמיות חברתיות (101: 1996; Berg 1996).
 8. מבקרים ריבים חלקו על עמדתו ה"אשכנזיית" של משה גנות, שכונב על ייקטרורה: "בגערתוי חזר המחבר אל ההתרסה מספרו הראשוני *שווים ותשווים* ביטר. ישחו אחר אשם באקליטה הקשה של העדה העיאקית בגדות ישראל. לאו, אף רברטן זה החור טמי מכיאל על זהות בניוינטיליזיל, לאו מה שלבסוף היה השמי *"הײַדּוֹבִיךְ"* (גרונו שווים ותשווים יתרכז) (1993).
 9. נדרמה כי מכיאל התפרק לחלוין מ"טה" שמיינט שווים ותשווים יתרכז ("גרונו שווים ותשווים יתרכז") (גרונו 1993).
 10. סריטים ריבים משותן הששים והשבטים מציעים את עליית הנישואין הבערודית בתערן תערן לע"ב העדרתת". תערן זה מתפרק מהתפרק כטב לויטר בעמך וכולני יותר שבו מוצג האשכני כאופציה של מודרניזציה ואוולה בחישוב תלזרוח, כמו שמאפר ל' להילץ נורו (1993).
 11. סמי שלום שטורי ניסח אותה שאלה בקידושה על הנטען (הכטולעטען) שמיינט שווים ותשווים יתרכז על חזרה לאריה, אין עסוק בתערן תערן לע"ב העדרתת". תערן זה מזרחי כנמי מבלי להצטרכן לרקע האשכני. סטם טפער דראקורה כירט את ג'ת הדרון עם הסיטופיה האזונית ואו השלון האפל של פבא". ואכן, לכאריה, אין אשכנים ברטן.
 12. אין להעלם בכוכב נוכחות של ביה' זו במסגרת היישוב הדשן: גם שם התקיימו שווה ובב' רק המגורים המזרחיים (עלית) התנינים, למשל' אלא גם מגורי האשכנים לארכ' ישראל.
-
1. אמר זה הוא גרש גזורה מקוצרת של פרק מתרוך ספר שנמצא בכתובים אודוט היפות המזרחיות.
 2. חול מביי דבדריו של ארנסטו לאקלו הטוען כי תולדין ההרחקה הגאנומי מתקיימים בדור כל לאובייקטיבים הנונפסים ממקורות ופרילוקטאים, לעומת קיומו הרכהי והאויניבטי לאו מה שלבסוף היה השמיינט. בוגדים לבב' אישא, כמו ל'ב'ו/שוחה, שחו' ערך לא'ט', בעוד שחשיכא (אישה), שחו' הוא מושג "מסומן" (Laclau 33: 1990).
 3. לעומת זאת בקב' יונימיטאלואים, לעומת קיון פרות אקדמי ופובליציסטיים בוב' בול'י, הטענה דרייה ואיפלו מאיום ביחס לשיטת הלקפה הממחזר. ואו לאמשל הטענה של יומן נזיר, אריאנה מלמד, תום שבג' ובנו ציפר לסדרת הטלוויזיה רוח קרים – ברכינקה מתחאת של דוד בן שטרית (2002) אשר שודרה בערוץ השידור (רונזט – מרמותשטיין 96: 2005).
 4. פאיילו מאלהה של אל' שחוט משל שטאש את השם המביבה "שבייה שווייה: עיצוב של איפטומולוגיה מזוהה" אינו עוסק בדעות הרוחניות אלא מפנה את תשומת הרגשותיה ביחס לתהבות הישראלית ואופייה האוריינטלי (שווטס 2004).
 5. לדוגמה, מיגיא את המבעה המרורתית כניזיג' נזטסקי של יצירים ומאנקו כוח. באשר לאותם בנים הוא איזהו המבעה הרחבה ישראלי, אשר הטענו באופן חלקי בלבד בבענבה של בלס ושותם שווים יתרכז מש מיאל. 6. עז המרתו כוונתיה ררכותית של הגדרת הרגשות אחרות כבעלט סטמאל נחלות ורינויות רואצ'ל טומסן (1999).
 7. נני בישר תענש ברוח דומה כי שווים ותשווים יתרכז של מכיאל ונפש על ידי הביקורת כרדקלי יותר בעה הבודהית אך לא יסח על הרור אונס לדין בעה הבודהית אך לא יסח על הרור על היררכיות ומוסדות קיימים ואך אימץ את מינטם ההראות הצבאיות דרך להשתן

ביבליוגרפיה

- [*] רוזויל מרטינשטיין, מר, 2005.
הנדיון: אוניברסיטט, תל-אביב: סעודה.
- [*] שוחט, אלה, 2001. זיכרונות אסורים.
- [*] אבידר, הרצחה בהרבתה הדרתית, תל-אביב: הרצאה בימת קdot לספרות.
- [*] אבידר, הרצאה בימת קdot לספרות, תל-אביב: שבירוה ושיירה: עיצוב של אסיטומולוגית מודרנית – הווה הצעיר ועתיד (ערעור) מזוהה מזרחיות, ייל' נור ערבו העברי, תל-אביב, בבל', 80–45.
- [*] שטרית, רות, 1999. המהפהכה האשכונית מתחה – ההרהורם על שראל מזוהה כהה, תל-אביב: הוצאה בימת קdot לספרות.
- [*] שמוש, רמת גן: מסדה ספרואנו, 1978. מישל עזרא
- [*] Berg, Nancy, 1996. *Exile from Exile: Israeli Writers from Iraq*, Albany: State University of New York Press
- [*] Hall, Stuart, 1996. "Who Needs 'Identity'?", *Questions of Cultural Identity*, S. Hall and P. D. Gay (eds.) London: Sage, 1–17.
- [*] Ladau, Ernesto, 1990. *The Revolution of Our Times*, London: Verso
- טוצ'לוניה ישראלית (א), 385–389.
לאו, דן, 1991. "בן תיאת לחוזן – על השתקפותה של העליה המתונית רבתון השראה", הרדרי וג'נוב, 1952–1948, 1948–1952, ירושלים: ד' ברצבי, 220–205.
- [*] מוריון, טוני, 1997. *השווים והמשווים* – לבון עורך ועובדיו הספרותי, באפלאי: הקיבוץ המאוחד תל-אביב: מילא, 1993.
- [*] מילא, 1964. *המעברה, תל-אביבי כאטספחים, בגדות הירדן – דוחות השווייש כוח מזרחה*, תל-אביב: עט עובד, 117–95.
- [*] שטרית, רות, 1964. *המעברה, תל-אביב: עט עובד*.
- [*] עזר, אחד, 1993. *ויקטוריה היא ניצחון*, הארץ, 26.3.1993.
- [*] נורמן גור, יצ'ה, 1986. *בלאנש*, תל-אביב: עט עובד.
- [*] סברנסקי, שינה, 1981. *לא* – לא, אבידר: בימת קdot אוניברסיטט, תל-אביב, 2003.
- [*] גנות, משה, 1993. "הරהור כפירה ועדר טטרופריה", *האנץ' 2.7.1993*.
- [*] קחק, עלי, 1998. "על ויקטוריה של סמי מכיאל", *הירחות בבל*, 2, 42–7.
- [*] מילא, אל'ין, 1999. *רוצ'ון עם אל'ין*, מחרב הספר – תונגול כפרתי, למל' – מל' 57–55.
- [*] פון, ברכ'ו, 2006. *מקולדים על אומנות*, תל-אביב: בבל